DOI: 10.26907/2311-2042-2023-20-1-20-31

THE DIACHRONIC ASPECT OF STUDYING THE ADVERB IN TATAR AND OTHER TURKIC LANGUAGES

Gulnara Rasikhovna Shakirova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
shakirova25@mail.ru.

The article studies adverbs in the diachronic aspect in Tatar and other Turkic languages. Throughout the history of the Turkic linguistics development, this part of speech has always been the focus of researchers' attention. In the Tatar language, adverb studies began in the early 19th century. The article discusses various approaches, principles and provisions in the works of famous linguists of Tatar and other Turkic languages, namely, G. Alparov, I. Giganov, N. K. Dmitriev, A. Kazem-Bek, A. N. Kononov, K. Nasyri, G. Nugaybek, A. Troyansky and others. The article highlights the problems connected with the formation of the adverb as an independent part of speech and its lexical and semantic groups. Adverbs in Tatar and other Turkic languages are not differentiated from other parts of speech by any specific indicators, except for word-forming affixes. Therefore, of importance are the system characteristics of the adverb. The article systematizes the theoretical material on this issue.

Key words: Tatar language, independent part of speech, diachronic aspect, adverb, linguistics, morphology

Numerous works have been devoted to the problem of studying parts of speech in Turkic languages; nevertheless, this problem is still among the most difficult and controversial ones [1, p. 13], [2, p. 128]. Adverbs hold a place of their own among other parts of speech. The unique position of this part of speech in the morphological system of Turkic languages is associated with its relatively late formation as an independent part of speech [3, p. 203]. This feature of adverbs can be explained by the lack of clear delimiters between adverbs and other parts of speech, as well as the presence of particular word forms standing between different parts of speech and adverbs (D. Tumasheva, F. Khisamova, Ch. Kharisova). The absence of adverbial morphological and grammatical categories has made it difficult for researchers to consider it as an independent part of speech. In terms of morphology, the distinction of adverbs from adjectives and some grammatical forms of nouns, as well as from auxiliary parts of speech and the adverbial participle, causes certain difficulties in recognizing the independence of adverbs and leads to misinterpretations regarding these parts of speech [4, p. 14]. Thus, it is of great importance to study the linguistic and historical aspects of the adverb formation in Tatar and other Turkic languages diachronically, starting with the first grammars of the Tatar language published in the early 19th century and ending with modern grammars, which would allow us to analyze different points of view, expressed by linguists regarding this part of speech, in their dynamics and development.

Research materials and methods

The article is based on the theoretical positions found in the works of G. Alparov, I. Giganov, N. Dmitriev, A. Kazem-Bek, A. Kononov, K. Nasyri, G. Nugaibek, A. Troyansky, D. Tumasheva and Ch. Kharisova. The works of these prominent linguists contain various opinions and research results related to the study of word groups. In the course of our study, we used the methods of comparison, description, observation and analysis.

Discussion

In Tatar linguistics, adverbs were first studied at the beginning of the 19th century [3, p. 203]. Particular attention was given to the study of this part of speech in the works of such scholars as I. Giganov, A. Troyansky, K. Nasyri, G. Nagaybak, G. Alparov, M. Kurbangaliev, and V. Hangildin. I. Giganov, the author of the first Tatar grammar, notes that adverbs are an independent part of speech; in his work "Taтar тele grammatikasy" ("Grammar of the Tatar Language") he states that "an adverb is a part of speech that comes before verbs and nouns and expresses different states" [5, p. 176]. The scholar divides adverbs into seventeen semantic subgroups. These are: adverbs of time, quality, place, quantity, number, order, absence,

imitation, hesitation, speed, variety, etc. At this point it should be noted that I. Giganov's analysis is based on the grammar of the Russian language. This is evidenced by the following examples: *яхшы – хорошо – good, иң, борын – прежде – before, шулай – так – so, юк – нет – no, менә – вот – here is, чык – вон – get out* [5, pp. 177–178]. Thus, among the words, included in this part of speech, there are adjectives, verbs, demonstrative pronouns, particles and other words that partially correspond to adverbs in Russian.

A. Troyansky, in his grammar, classifies adverbs in the same way as I. Giganov [6, p. 130] and, in the second edition of his work, he states that adverbs are "words that describe a state of a verb or an adjective" [7, p. 64]. As we can see, this definition of adverbs is very close to the one presented in modern grammar. A. Troyansky identifies twelve subgroups of adverbs, which, in addition to the words belonging to this part of speech, contain nouns, adjectives, auxiliaries, pronouns, particles and words with a modal meaning. Among them, for example, there are such words as: *yuk – no, menə – here is, ni chчen – why, kebek – like, nichə – how many, əllə – or* [7, pp. 64–68].

In his grammar, A. Kazem-Bek, the prominent member of the Kazan Linguistic School, describes adverbs formed from adjectives and nouns; adverbs made with the suffixes *-ча / -чә (-cha/ -che)*; and adverbs borrowed from the Arabic language. He states that this part of speech has six semantic subgroups. These include adverbs of: time (*кичә – вчера – yesterday, бүген, – сегодня – today, берсекөн – послезавтра – the day after tomorrow*), place (*кайда – где – where, моннан – отсюда – from here, туры – прямо – straight*), question (*ни өчен? – зачем? – why, шулаймы? – так ли? – is that so?, ничек? – как? – how?*), quality (*чибәр – красивый – nice, һәйбәт – хороший – good, яман – плохой – bad*), agreement (*алай – так – like that, шулай – так – like this, әйе – yes*), denial (*ялган – лживый – false*) [8, pp. 366–373]. The scholar also includes the words that are formed with *иә* and the suffix *-dan* added to this part of speech. Primarily, the scholar focuses on the study of the adverb formation.

M. Makhmudov identifies four semantic groups of adverbs in his work "Prakticheskoe rukovodstvo k izucheniyu tatarskogo yazyka" ("Practical Guide to the Study of the Tatar Language"): amount (*ничә? – сколько? – how many?, күп – много – many, азрак – меньше – less*), lexical units denoting the manner of performing an action (*алай – так – so, бергә – вместе – together, яшерен – скрытый – hidden*), place (*ни җирдә – где – where, кая – куда – where, бу төштә – здесь – here*), time (*ул вакыт – тогда – then, инде – уже – already, кичә – вчера – yesterday*) [9, pp. 212–221]. It should be noted that the author was the first to use the definition "adverbs describing the manner of performing an action" when naming semantic groups.

K. Nasyri, the prominent Tatar academic, studied adverbs in combination with adverbial phrases and prepositions. The scholar divided them into ten subgroups: interrogative adverbs (*kaida? – where?, nichə? – how many?, kaichan? – when?*), adverbs of time (*kichə – yesterday, hərkaichan – always, tənlə – at night*), place (*monda – here, ehchtə – inside, anda – there*), amount (*az – little, kүp – much, yakyn – close),* manner (*yakhshy – well, akryn – slowly, tiz – fast*), agreement (*shulai – so, əie – yes, alai – such),* absence (*tүgel – not, yuk – no*); restrictive adverbs (*genə, gyna, kenə – only*), relative (*katy – hard, bik – very*) and comparative adverbs (*kebek – as if, syman – as if*) [10, p. 9]. In this grammar, there is a large number of words among adverbs, that are now considered to be independent and auxiliary parts of speech in modern grammars.

In 1869, a grammar of the Altai language was published in Kazan, in which adverbs were included into the category of auxiliary parts of speech; in particular, they were defined as particles. It should be noted here that the authors of this grammar consider prepositions and conjunctions, along with adverbs, to be particles [3, p. 204]. They distinguish six subgroups of adverbs: degree of an adjective (*iң – the most*), time (*irtən – in the morning*), place (*anda – there*), indication (*myna – here is*) and interrogative adverbs formed with interrogative particles *-мы/-ме* [11, pp. 94–102].

In 1895, K. Nasyri's work "Әnmүzәҗ" ("Anmuzaj") was published in Kazan University Printing House. It is quite easy to notice that the Russian and Arabic linguistic schools have influenced the creation of this grammar [3, p. 204]. Of course, the scholar did not blindly follow any of them, but studied the Tatar language taking into account its inherent features. In his work "Anmuzaj", K. Nasyri describes adverbs with a term "зарыф" ("zarif") and defines them as "...used to denote an action or state" [12, pp. 133–134]. According to the scholar, "zarif" is divided

into two forms: adverbs of time (“Zarfi zaman”) and adverbs of place (“Zarfi uryn”). To adverbs of time, K. Nasyri adds the words *bүgen – today, kөndez – in the afternoon, tөnlə – at night, əle – yet, irtə belən – in the morning, yaz kөne – in spring* and gives examples of adverbs of time, such as *anda – there, monda – here, shunda – over there, tegendə бүген – today, көндез – in the afternoon, төнлә – at night, әле – yet, иртә белән – in the morning, яз көне – in spring* and gives examples of adverbs of time, such as *анда – there, монда – here, шунда – over there, тегендә – over there, эчтә – inside, тышта – outside, уңда – on the right, артта – on the back, алда – at the front* [12, pp. 135–139]. As it shows, there are other parts of speech with similar meanings that are also considered to be adverbs.

In his work “Tөrlek” (“Affix”), G. Nagaibak describes adverbs as “җitəkchelər” (“leaders”), suggesting that they are words denoting a place, time and manner of action [13, p. 68] and indicates that these words describe verbs. The scholar was one of the first to establish that adverbs in the Tatar language do not have a modifying function. He refers both stative verbs (*карый бардым – I walked looking at*) and infinitive (*карарга бардым – I went to watch*) forms to adverbs. The scholar divides them into two groups: “bilgelek” (“adverbs of sign”) and “tormyshlyk” (“stative adverbs”) based on their formation. The first group includes adverbs that answer to the question *how?* (*тиз йөри – walks fast, татарча сөйләшә – speaks Tatar*), and the second group includes adverbs that are “needed to point something out” (*төнлә кайтты – returned at night, югарыда тора – stands at the top*) [13, p. 68]. It is important to mention that in this grammar, among the given examples of adverbs, there are no words with modal meaning that belong to auxiliary parts of speech. The scholar also gives numerous examples of word pairs (*тырт-пырт, ашык-пошык – to do smth very quickly, without paying close attention*).

M. Kurbangaleev and R. Gazizov consider adverbs to be a part of auxiliary words. The authors draw attention to the fact that in the Tatar language adverbs are morphologically less developed, and that adjectives and nouns in the Tatar language match adverbs in other languages. They divide adverbs into root (Eng. Flat adverb/Simple adverb) and modified adverbs. Root adverbs are called “words expressing the manner of action or its quality”, and modified adverbs include words made with -lai, -ləi *(терелэй – lively)*, -lata, -lətə *(акчалата – financially)*, -cha, -chə *(татарча – in Tatar)*” [14, p. 97]. M. Kurbangaliev and R. Gazizov also rely on Russian grammars in the study of adverbsemantic groups. They are semantic subgroups of place (*кайда – where*), time (*бүген – today*), reason (*юкка – for nothing*), confirmation (*бар – there is*), negation (*юк, түгел – no, түгел – not*), doubt (*бәлки – maybe*), definition (*бераз – a little*), question (*ничек – how*), limitation (*гына – only, генә – only*). In addition, they were the first to determine the functions of adverbs in a sentence, emphasizing that the words, belonging to this part of speech, have features that help to distinguish adverbs from other parts of speech. It is worth noticing that among the works published at the beginning of the 19th century, only the grammar of M. Kurbangaliev and R. Gazizov discusses degrees of comparison of adverbs.

According to G. Alparov, “if adjectives are states of nouns, then adverbs are qualities of verbs” [15, p. 55]. The scholar notes that adverbs are a special part of speech, and he is one of the first to use the term “rəvesh” (a Persian word). He distinguishes the following ways of forming adverbs:

1) By adding the suffixes *лай, -ләй* (*-lai, -ləi*) to adjectives (*алай – so, болай – such, шулай – so, тегеләй – that way, бөтенләй – wholly*);
2) By adding the suffixes *-лата, -ләтә* (*-lata, -lətə*) to other parts of speech (*икеләтә – twice, акчалата – financially, көмешләтә – silverly, кичләтә, – in the evening, әйберләтә – materially*);
3) By adding the suffixes *-тын, -тен, -ын, -ен, -н* (*-tyn, -ten, -yn, -en, -n*) to the words with a meaning of place and time (*якынтын – nearby, яшертен – secretly, кичен – in the evening*) [15, p. 78].

As we can see, G. Alparov pays considerable attention to the grouping of adverbs according to the ways of their formation.

Thus, in Tatar grammars, written from the 19th century to the beginning of the 20th century, adverbs are presented based on Russian grammar [3, p. 204]. At the same time, when defining this linguistic unit, the authors highlight lexical meanings of these words. Overall, adverbs are defined as words that stand before verbs and nouns and describe various states. However, the works published during this period do not reflect accurate ideas about the essence of this part of speech, so there are some inaccuracies in determining their features. Therefore, among adverbs there may be words belonging to other parts of speech

(pronouns, modal words, prepositions, conjunctions), translations of these lexical units into the Tatar language match the meanings of the terms specified in Russian grammars.

Gradually, in grammars published in the 1930s, adverbs are given a stable place among independent parts of speech [4]. This is primarily due to the fact that more complete and detailed grammars of the Turkic languages had been published. For example, Turkologist A. K. Borovkov defines adverbs as “a category of unmodifiable words used as a state of an action or sign” [16, p. 76]. The scholar’s statements regarding suffixes of adverbial and adjective relations (kyzykly – reddish) are also interesting. The author of the textbook of the Uighur language emphasizes that it is possible to establish only a syntactic boundary between adverbs and adjectives, that adjectives become adverbs depending on the syntactic functions of the verb when expressing and determining its properties and states. This is a controversial aspect; that is, if the same word in a sentence performs a distinctive function – it is considered an adjective; if it comes as a circumstance it is considered an adverb; in general, the definition of the relationships between an adjective and an adverb is covered in the works of many scholars of that time (H. Badigi, V. Hangildin, F. Ganiev, etc.).

Parts of speech in the Tatar language have a lot in common with other Turkic languages [17, p. 25]. Therefore, when it comes to categorizing parts of speech in the Tatar language, we consider the features characterizing the formation of adverbs as an independent part of speech; in this case, it is of great importance to study the opinions expressed on this issue in Turkic linguistics. For example, N. Dmitriev, the author of the Bashkir language grammar, argues that adverbs are a grammatical category, and this linguistic unit “describes a state of action, a manner of performing action (verb) or a state of quality (adjective)” [18, p. 112]. Thus, he focuses on the connection of this part of speech with verbs and adjectives. In addition, in his grammars of the Turkic (1939), Kumyk (1940) and Bashkir (1948) languages, N. Dmitriev defines adverbs as a morphological category which has not fully developed and emphasizes the continuous replenishment and enrichment of this part of speech in the Turkic languages [4].

At the same time, the scholar acknowledges that adverbs modify verbs, and adjectives modify nouns: *татарча яза (writes in Tatar) – татарча китап (a Tatar book); яхшы бала (a good child) – яхшы укый (studies well)* [3, p. 204]. In this regard, of interest are N. Dmitriev’s statements about adverbs of quality: “the semantics of individual words is a crucial element for analyzing parts of speech in the Tatar language. From this perspective, for example, the word “yalshi” (“good”) in the Tatar language means a single quantity, which is logically related to the concept of an attribute or a sign; therefore, it should be undoubtedly included in the group of adjectives. For the Tatar language, the word “yalshi” (“good”) is morphologically an adjective, regardless of what syntactic function (adverbial or adjectival modifier) it performs [18, pp. 70–71]. These objections to defining the same word as an adjective in one case and as an adverb in the other, depending on its syntactic function, are later reflected in the works of such Tatar linguists as D. G. Tumashev, F. H. Hisamova and Ch. M. Kharisov: “If the semantics of quality is strong in a word, it should be considered an adjective, regardless of whether it is an adverbial or adjectival modifier in a sentence: : *сөйкемле кыз (an attractive girl), сөйкемле сөйләшә (speaks attractively), etc.* Interpreting such cases as adjectives in the function of adverbs, and conversely (*күп кеше, татарча китап, etc.),* adverbs in the function of adjectives does not bring us closer to solving the issue [19, p. 83].

Describing adverbs in the Khakas language, N. Dyrenkova states that the linguistic units under study are on the morphological proximity to nouns, adjectives, numerals, pronouns and verbs. She suggests asking a question to determine, which word class a particular word belongs to and relying on the semantic and grammatical equivalence of the interrogative word [20].

According to the Yakut linguist L. Kharitonov, “adverbs in the Yakut language are an independent part of speech that clearly differs in semantic, syntactic and morphological features from all other words” [21, p. 5]. The scholar points out that in order to determine the status of a word, it is necessary to consider a single set of its semantic, syntactic and morphological properties.

Significant attention is given to adverbs in the book of the Turkish language grammar by A. Kononov. Defining adverbs as “an unmodifiable part of speech, expressing a state of an action, sign or object”, the scholar points to its connection with verbs, adjectives and nouns [22, p. 274]. A. Kononov identifies four semantic subgroups of adverbs: sign, measure, sign-state and stative adverbs [22, p. 309]. This work analyzes the

formation of adverbs, special attention is paid to the description of the conversion phenomena.

In modern linguistics, an adverb is "a part of speech expressing a manner of an action, a state, less often signs of an object and a person unrelated to the process" [23, p. 318]; they are divided into adverbs of manner and state, depending on their lexical and grammatical features. Adverbs of manner include adverbs expressing a manner of performing an action (*аягүрә – while standing, ты, – quietly, берьюлы – simultaneously*); adverbs of measure (*бик – very, шактый – quite, күп – much*); adverbs of state include adverbs of place (*ерак – far, югары – high, ары – far away*), time (*хәзер – now, бүген – today, көндез – in the afternoon*), cause and goal (*юри – intentionally, тикмәгә, заяга – for nothing*) [23, p. 320]. In terms of lexical and semantic meaning, adverbs are close to adjectives, since both are connected by the concept of sign. Morphologically, an adverb is an unmodifiable part of speech with few adverbs that can take degree modifications. Syntactically, adverbs most often function as adverbial modifiers, defining a verb, adjective, or other adverbs. For example: *Яңгыр **сирәк** сибәләп кенә торды да, туктап тын алгач, **чиләкләп** ора башлады. (М. Хуҗин). **Гәрәбәдәй** сап-сары чикләвек аның учына тәгәрәп төште. (Ф. Шәфигуллин). Элек Илсөяр бу тауга менгәнен сизми дә кала иде, бу юлы **бигрәк** озак тоелды (Г. Гобәй.) Yaңgyr sirək sibələp kenə tordy da, tuktap tyn algach, chiləklәp ora bashlady. – The rain was only drizzling and, after stopping to take a breather, it started raining buckets* (M. Khuzin). *Gərəbədəi sap-sary chikləvek anyң uchyna təgərəp təshte – An amber-like bright yellow nut fell into his palm* (F. Shafigullin). *Ehlek Ilsөyar bu tauga mengənen sizmi də kala ide, bu yuly bigrək ozak toeldy – In the past, Ilsuyar would not even notice that she had climbed this mountain, but this time it felt way too long* (G. Gubay). Some adverbs can function as an adjective modifier. For example:

Җырлар түгел, җилләр җитә алмас

***Ерак** җирдә күлмәк иясе. (М. Җәлил).*

Җyrlar tүgel, җillər җitə almas

Erak җirdə kylmək iyase – Not songs, even winds will not reach the owner of the dress in the faraway lands (M. Jalil). In some cases, this language unit can function as a predicate in a sentence. For example: *Зирәк һәр җирдә кирәк, тик чын зирәк **бик сирәк** (мәкаль). Zirək hər җirdə kirək, tik chyn zirək bik sirək – Wisdom is needed everywhere, but true wisdom is rare* (proverb). The listed features (lexical-semantic, morphological and syntactic) indicate that adverbs are an independent part of speech.

Results

Thus, we have made a brief overview of the history of adverb studies in grammars published from the beginning of the 19th century to the present day. Scholars approached the study of this word class in a variety of ways. When analyzing adverb descriptions in grammars, controversial judgments may be observed. In the 19th-early 20th centuries, adverbs were considered to be a part of adjectives, sometimes stative verbs and auxiliary words. Some of the scholars had experienced considerable difficulties in determining the difference between adverbs and adjectives, stative verbs, and auxiliary units until the middle of the 20th century. Grammars, published after this period, maintain an identical description of adverbs. They are defined based on lexical meanings, morphological features and syntactic functions.

References

1. Sultanbaeva, Kh. V. (2019). *K probleme chastei rechi v yazykakh razlichnogo tipologicheskogo stroya* [On the Parts of Speech in Languages of Different Typological Systems]. Aktual'nye problemy filologii i pedagogicheskoi lingvistiki. No. 2, pp 12–18. DOI: 10.29025/2079-6021-2019-2-12-18. (In Russian)

2. Gafarova, V. R., Galiullina, G. R. (2015). *Tatar Language Non-Derivative Verbs in Historical Perspective.* Journal of Language and Literature. Volume 6, Issue 2, 1 May, pp. 128–131. (In English)

3. Kharisova, Ch. M., Shakirova G. R. (2016). *Narechie v istoricheskoi strukture chastei rechi v tatarskom i drugikh tyurkskikh yazykakh* [The Adverb in the Historical Structure of Parts of Speech in Tatar and Other Turkic Languages]. Filologicheskie nauki: Voprosy teorii i praktiki. Chast' 2. Tambov. No. 6 (60), pp. 203–206. (In Russian)

4. Shakirova, G. R. (2017). *Narechie v tatarskom yazyke: lingvodidakticheskii aspekt* [Adverb in the Tatar Language: A Linguodidactic Aspect]. G. R. Shakirova. 172 p. Kazan', Otechestvo. (In Russian)

5. Giganov, I. (1801). *Grammatika tatarskogo yazyka* [Grammar of the Tatar Language]. 264 p. St. Petersburg, Imper. akad. nauk. (In Russian)

6. Troyanskii, A. (1814). *Kratkaya tatarskaya grammatika v pol'zu uchashchegosya yunoshestva, sochinennaya Kazanskoi Akademii Uchitelem tatarskogo yazyka svyashchennikom A. Troyanskim* [Brief Tatar Grammar for the Benefit of the Student Youth, Composed by Priest A. Troyansky, the Kazan Academy Teacher of the Tatar Language]. A. Troyanskii. 200 p. St. Petersburg. (In Russian)

7. Troyanskii, A. (1860). *Kratkaya tatarskaya grammatika svyashchennika A. Troyanskogo* [Brief

Tatar Grammar, Composed by Priest A. Troyansky]. 234 p. Kazan', Tip. Kokovinoi. (In Russian)

8. Kazem-Bek, A. (1839). *Grammatika turetsko-tatarskogo yazyka, sostavlennaya ordinarnym Professorom Mirzoyu Aleksandrom Kazem-Bekom* [Grammar of the Turkish-Tatar Language, Compiled by Ordinary Professor Mirza Alexander Kazem-Bek]. A. Kazem-Bek. 524 p. Kazan', Universitetskaya tipografiya. (In Russian)

9. Makhmudov, M. G. (1857). *Prakticheskoe rukovodstvo k izucheniyu tatarskogo yazyka, sost. starshim uchitelem 2-oi Kazanskoi gimnazii Makhmudovym* [A Practical Guide to the Study of the Tatar Language, Comp. by Makhmudov, a Senior Teacher of the 2nd Kazan Gymnasium]. M. G. Makhmudov. 255 p. Kazan'. (In Russian)

10. Nasyri, K. (1860). *Kratkaya tatarskaya grammatika, izlozhennaya v primerakh* [Brief Tatar Grammar Set Out in Examples]. K. Nasyri. 80 p. Kazan', Universitetskaya tip. (In Russian)

11. *Grammatika altaiskogo yazyka, sostavlennaya chlenami Altaiskoi missii* (1869) [Grammar of the Altai Language]. 300 p. Kazan', Universitetskaya tip. (In Russian)

12. Nasyri, K. (1975). *Әnmүzәҗ* [Anmuzaj]. 213 p. Kazan, Tatarstan kitap nәshriyaty. (In Tatar)

13. Nugaibәk, G. (1911). *Tөrlek* [Affix]. G. Nugaibәk. 80 p. Kazan', Lito-tip. I. N. Kharitonova. (In Tatar)

14. Kurbangaliev, M. Kh., Gazizov, R. S. (1925). *Opyt kratkoi prakticheskoi sistematicheskoi grammatiki tatarskogo yazyka: chast' I. Fonetika i morfologiya* [Experience of a Brief Practical Systematic Grammar of the Tatar Language: Part I. Phonetics and Morphology]. M. Kh. Kurbangaliev, R. S. Gazizov. 104 p. Kazan', Gosudarstvennoe izdatel'stvo TSSR. (In Russian)

15. Alparov, G. Kh. (1926). *Shәkli nigezendә tatar grammatikasy (Telebezne gyil'mi tiksherү yulynda ber tәҗribә)* [Tatar Grammar Based on Shakli (Studying Our Language: A Scientific Experiment.]. 164 p. Kazan, Tatar. dәүl. nәshr. (In Tatar)

16. Borovkov, A. K. (1935). *Uchebnik uigurskogo yazyka* [A Coursebook of the Uigur Language]. 248 p. Leningrad, izd-vo Len. vost. in-ta. (In Russian)

17. Tumasheva, D. G. (1978). *Khәzerge tatar әdәbi tele. Morfologiyase* [Modern Tatar Literary Language. Morphology]. 221 p. Kazan, Kazan universitety nәshr. (In Tatar)

18. Dmitriev, N. K. (1948). *Grammatika bashkirskogo yazyka* [Grammar of the Bashkir Language]. 276 p. Moscow – Leningrad, izd-vo APN SSSR. (In Russian)

19. Tumasheva, D. G. (1964). *Khәzerge tatar әdәbi tele morfologiyase* [Morphology of the Modern Tatar Literary Language]. Kazan, KDU nәshr. (In Tatar)

20. Dyrenkova, N. P. (1948). *Grammatika khakasskogo yazyka. Fonetika i morfologiya* [Grammar of the Khakassian Language. Phonetics and Morphology]. Abakan: Khakoblnatsizdat,. 124 s. (In Russian)

21. Kharitonov, L. N. (1943). *Neizmenyaemye slova v yakutskom yazyke* [Invariable Words in the Yakut Language]. 84 p. Yakutsk, Yakut. izd-vo. (In Russian)

22. Kononov, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka* [Grammar of the Modern Turkish Literary Language]. 569 p. Moscow – Leningrad, izd-vo AN SSSR. (In Russian)

23. *Tatar grammatikasy: өch tomda* (2016) [Tatar Grammar: In Three Volumes]. Proekt җit. M. Z. Zәkiev. Tulylandyrylgan 2 nche basma. Kazan, TәhSI. T. II, 432 p. (In Tatar)

24. Kharisova, Ch. M. (2014). *Tatar telendә syzlәrne tөrkemlәү printsiplary* [Principles of Word Grouping in the Tatar Language]. Millimәdәniәt. Pp. 155– 157. Qazan, Afyonkarahisar. (In Tatar)

25. Khisamova, F. M. (2006). *Tatar tele morfologiyase: Yugary uku iortlary өchen dәreslek* [Morphology of the Tatar Language: A Textbook for Universities]. F. M. Khisamova. 335 p. Kazan, Mәgarif. (In Tatar)

ТАТАР ҺӘМ БАШКА ТӨРКИ ТЕЛЛӘРДӘ РӘВЕШ СҮЗ ТӨРКЕМЕН ДИАХРОНИК АСПЕКТТА ӨЙРӘНҮ

Гөлнара Расиховна Шакирова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
shakirova25@mail.ru

Мәкалә татар һәм башка төрки телләрдә рәвеш сүз төркемен диахроник аспектта өйрәнүгә багышлана. Төрки телләр белеме үсеше тарихында бу сүз төркеме галимнәрнең игътибарын һәрвакыт җәлеп итеп торган. Татар телендә исә рәвешләр XIX гасыр башында өйрәнелә башлый. Мәкаләдә Г. Алпаров, И. Гиганов, Н.К. Дмитриев, А. Казем-Бек, А.Н. Кононов, К. Насыйри, Г. Нугайбек, А. Троянский кебек танылган тел белгечләренең хезмәтләрендәге әлеге мәсьәләгә кагылышлы төрле фикерләр һәм принциплар карала. Рәвешнең мөстәкыйль сүз төркеме буларак формалашуы, аның лексик-семантик төркемнәре белән бәйле каршылыклы

фикерләр, әлеге тел берәмлегенең башка сүз төркемнәре белән мөнәсәбәте турындагы бәхәсле аспектлар яктыртыла. Мәкаләдә бу мәсьәлә буенча теоретик материалларны системалаштыруга омтылыш ясала.

Төп төшенчәләр: татар теле, мөстәкыйль сүз төркеме, диахроник аспект, рәвеш, тел белеме, морфология

Кереш

Төрки телләрдә сүз төркемнәрен өйрәнүгә күпсанлы хезмәтләр багышланган, ләкин шуңа да карамастан, әлеге проблема иң катлаулы һәм бәхәсле мәсьәлә булып кала [1, б. 13; 2, б. 128]. Сүз төркемнәре арасында рәвеш үзенчәлекле урын алып тора. Төрки телләрнең морфологик системасында әлеге сүз төркеменең урыны аның мөстәкыйль сүз төркеме буларак чагыштырмача соңрак формалашуы белән бәйле [3, б. 203]. Бу үзенчәлек рәвешләр белән башка сүз төркемнәре арасында ачык чикләрнең булмавы, төрле сүз төркемнәре белән рәвешләр арасында торган аерым сүз формаларының булуы белән аңлатыла (Д.Г. Тумашева, Ф.М. Хисамова, Ч.М. Харисова). Рәвеш сүз төркеменең морфологик һәм грамматик категорияләре булмау аны мөстәкыйль сүз төркеме итеп карауны кире кагуга сәбәп була. Морфологик яссылыкта рәвешләрне, бер яктан, сыйфатлардан, икенче яктан – исемнәрнең кайбер грамматик формаларыннан, шулай ук ярдәмче сүз төркемнәреннән һәм фигыльләрнең хәл фигыль формаларыннан аеру берникадәр авырлыклар китереп чыгара, рәвешне аерым сүз төркеме буларак танымауга, әлеге сүз төркемнәрен бутауга сәбәп була [4, б. 14]. Бу уңайдан, рәвеш сүз төркеменең татар һәм башка төрки телләрдә формалашуын лингво-тарихи аспектта күзәтүнең, XIX гасыр башында дөнья күргән беренче татар теле грамматикаларыннан башлап, хәзерге грамматикаларга кадәр диахроник планда өйрәнүнең кыйммәте зур, чөнки ул телчеләрнең әлеге сүз төркеменә мөнәсәбәтен динамикада, үсештә карарга мөмкинлек бирә.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Мәкаләнең фәнни-теоретик нигезен Г. Алпаров, И. Гиганов, Н.К. Дмитриев, А. Казем-Бек, А.Н. Кононов, К. Насыйри, Г. Нугайбек, А. Троянский, Д.Г. Тумашева, Ч.М. Харисова кебек күренекле тел белгечләренең хезмәтләре, сүз төркемнәрен өйрәнүгә кагылышлы төрле фикерләре, эзләнүләре тәшкил итә. Тикшеренү барышында чагыштыру, тасвирлау, күзәтү һәм анализ методлары кулланылды.

Фикер алышу

Татар тел белемендә рәвешләр XIX гасыр башында өйрәнелә башлый [3, б. 203]. И. Гиганов, А. Троянский, К. Насыйри, Г. Нугайбәк, Г. Алпаров, М. Корбангалиев, В.Н. Хангилдин кебек галимнәребезнең хезмәтләрендә әлеге сүз төркемен тикшерүгә аеруча зур урын бирелә.

Беренче татар грамматикасы авторы И. Гиганов рәвешнең аерым сүз төркеме икәнлеген искәртеп үтә, «Татар теле грамматикасы» исемле хезмәтендә «рәвеш – фигыльләр һәм исемнәр алдыннан килеп, төрле хәлләрне белдерүче сүз төркеме», дип билгели [5, б. 176]. Галим рәвешләрне унҗиде мәгънә төркемчәсенә аера. Болар: вакыт, сыйфат, урын, микъдар, сан, тәртип, юклык, охшату, икеләнү, тизлек, төрлелек һ.б. рәвешләр. Бу урында И. Гигановның рус теле грамматикасына нигезләнүен билгеләп үтәргә кирәк. Түбәндәге мисаллар да моны раслап тора: *яхшы – хорошо, иң, борын – прежде, шулай – так, юк – нет, менә – вот, чык – вон.* [5, б. 177-178]. Шулай итеп, әлеге сүз төркеменә кергән сүзләр арасында сыйфатлар, фигыльләр, күрсәтү алмашлыклары, кисәкчәләр һәм рус телендә өлешчә рәвеш мәгънәсен белдергән башка сүзләр бар.

А. Троянский исә үзенең грамматикасында рәвешләрне И. Гиганов кебек үк классификацияли [6, б. 130] һәм хезмәтенең икенче басмасында рәвешләрнең – «эш яки билгенең билгесен яки хәлен белдерүче сүзләр» булуы турында хәбәр итә [7, б. 64]. Күргәнебезчә, әлеге билгеләмә рәвешләрнең бүгенге грамматикаларда тәкъдим ителгән билгеләмәсенә бик якын тора. А. Троянский рәвешләрнең 12 төркемчәсен аерып күрсәтә, аларга әлеге сүз төркеменә кергән сүзләрдән тыш исемнәр, сыйфатлар, бәйлекләр, алмашлыклар, кисәкчәләр һәм модаль мәгънәле сүзләр дә кергән. Алар арасында, мәсәлән, *юк – нет, менә – вот, ни өчен – зачем, кебек – словно, ничә – сколько, әллә – или* кебек сүзләр бар [7, б. 64–68].

Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкиле А. Казем-Бек үзенең грамматикасында сыйфатлардан һәм исемнәрдән ясалган

рәвешләрне; -*ча / -чә* кушымчалары ярдәмендә ясалган рәвешләрне; һәм гарәп теленнән кергән рәвешләрне аерып күрсәтә. Әлеге сүз төркеменең алты семантик төркемчәсе булуын ассызыклый. Болар: вакыт (*кичә – вчера, бүген – сегодня, берсекөн – послезавтра*), урын (*кайда – где, моннан – отсюда, туры – прямо*), сорау (*ни өчен – зачем, шулаймы – так ли, ничек – как*), сыйфат (*чибәр – красивый, һәйбәт – хороший, яман – плохой*), раслау (*алай – так, шулай – так, әйе – да*), кире кагу (*ялган – лживый*) [8, б. 366–373]. Әлеге сүз төркеменә галим шулай ук *илә* сүзе кулланылган төзелмәләрне һәм -*дан* кушымчалы сүзләрне дә кертеп карый. Нигездә, галим рәвешләрнең ясалыш үзенчәлекләрен өйрәнүгә зур игътибар бирә.

М. Мәхмүдов үзенең «Практическое руководство к изучению татарского языка» дигән хезмәтендә рәвешләрнең дүрт семантик төркемен аерып чыгара: күләм (*ничә – сколько, күп – много, азрак – меньше*), эш-хәлнең үтәлү рәвешен белдергән лексик берәмлекләр (*алай – так, бергә – вместе, яшерен – скрытый*), урын (*ни җирдә – где, кая – куда, бу төштә – здесь*), вакыт (*ул вакыт – тогда, инде – уже, кичә – вчера*) [9, б. 212–221]. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: автор беренче тапкыр семантик төркемнәрнең исемнәрен билгеләүдә «эш-хәлнең үтәлү рәвешен белдергән рәвешләр» атамасын куллана.

Татар халкының күренекле мәгърифәтчесе К. Насыйри исә рәвешләрне бәйлек һәм бәйлек сүзләр белән бергә карый. Галим аларны ун төркемчәгә бүлә: сорау (*кайда – где, ничә – сколько, кайчан – когда*), вакыт (*кичә – вчера, һәркайчан – всегда, төнлә – ночью*), урын (*монда – здесь, эчтә – внутри, анда – там*), күләм (*аз – мало, күп – много, якын – близко*), билге (*яхшы – хороший, акрын – медленно, тиз – быстро*), раслау (*шулай – так, әйе – да, алай – так*), юклык (*түгел – не, юк – нет*), чикләүче (*генә, гына, кенә – только*), дәрәҗә (*каты – жесткий, бик – очень*) һәм чагыштыру (*кебек – словно, -дай, сыман – словно*) [10, б. 9]. Әлеге грамматикада рәвешләр арасында хәзерге грамматикаларда мөстәкыйль һәм ярдәмче сүз төркемнәренә кергән сүзләр күп күзәтелә.

1869 елда Казанда алтай теле грамматикасы нәшер ителә, анда рәвеш ярдәмлек сүз төркемнәре составына кертелә, аерып әйткәндә, кисәкчә буларак билгеләнә. Әйтергә кирәк, бу грамматиканың авторлары кисәкчәләргә, рәвешләр белән беррәттән, бәйлекләрне һәм теркәгечләрне дә кертеп карыйлар [3, б. 204]. Алар рәвешләрнең алты төркемчәсен билгели: сыйфат дәрәҗәсе (*иң – самый*), вакыт (*иртән – утром*), урын (*анда – там*), күрсәтү (*муна – вот*) һәм -*мы/-ме* сорау кисәкчәләре ярдәмендә ясалган сорау рәвешләре [11, б. 94–102].

1895 елда Казан университеты типографиясендә К. Насыйриның «Әнмүзәҗ» исемле хезмәте дөнья күрә. Әлеге грамматиканы язуда авторга гарәп һәм рус лингвистика мәктәпләренең йогынтысы сизелә [3, б. 204]. Ләкин галим аларның берсенә дә сукырларча иярми, ә татар теленә хас булган үзенчәлекләрне исәпкә алып өйрәнә. «Әнмүзәҗ» хезмәтендә К. Насыйри рәвешләрне «зарыф» дигән термин белән атый һәм «...эш яки хәлне билгеләү өчен кулланылуын» искәртә [12, б. 133-134]. Галим фикеренчә, «зарыф» икегә – вакыт рәвешләренә («зарфы заман») һәм урын рәвешләренә («зарфы урын») бүленә. Вакыт рәвешләренә К. Насыйри *бүген, көндез, төнлә, әле, иртә белән, яз көне* кебек сүзләрне кертә. Ә урын рәвешләренә *анда, монда, шунда, тегендә, эчтә, тышта, уңда, аттта, алда* кебек мисаллар китерә [12, б. 135–139]. Күргәнебезчә, әлеге мисаллар арасында мәгънәләре буенча рәвешләргә якын торган башка сүз төркемнәре дә очрый.

Г. Нугайбәк «Төрлек» исемле хезмәтендә исә рәвешләрне «җитәкчеләр» дип атый һәм аларның урынны, вакытны, эш-хәлнең рәвешен белдергән сүзләр булуын күрсәтә [13, б. 68], әлеге сүзләрнең фигыльләрне ачыклап килүен ассызыклый. Галим, беренчеләрдән булып, татар телендә рәвешләрнең төрләнми торган сүз төркеме булуын билгели. Ул хәл фигыль (*карый бардым*) һәм инфинитив (*карарга бардым*) формаларын да рәвеш сүз төркеменә кертеп карый. Ясалышлары буенча галим аларны икегә бүлә: «билгелек» һәм «тормышлык» рәвешләре. Беренче төркемгә *ничек?* соравына җавап биргән (*тиз йөри, татарча сөйләшә*) рәвешләрне, ә икенчесенә – «күрсәтү өчен йөргән» рәвешләрне (*төнлә кайтты, югарыда тора*) кертә [13, б. 68]. Шуны да искәртергә кирәк: әлеге грамматикада рәвеш сүз төркеменә китерелгән мисаллар арасында бәйләгеч һәм модаль мәгънәле сүз төркемнәренә караган сүзләр инде күзәтелми. Шулай ук, галим парлы рәвешләргә күпсанлы мисаллар китерә (*тырт-пырт, ашык-пошык*).

М. Корбангалиев белән Р. Газизов исә рәвешләрне ярдәмче сүзләр составына кертеп карыйлар. Авторлар татар телендә рәвешләрнең

морфологик яктан азрак үсеш алуын һәм шулай ук башка телләрдәге рәвешләргә татар телендә сыйфатлар белән исемнәрнең дә туры килүен искәртәләр. Алар рәвешләргә кергән сүзләрне тамыр (саф) һәм ясалма рәвешләргә аералар. Тамыр рәвешләр дип, «эш яки хәлнең үтәлү рәвешен яки билгесен белдерүче сүзләр»не атыйлар, ә ясалма рәвешләргә *-лай, -ләй (тереләй), -лата, -ләтә (акчалата), -ча, -чә (татарча)* кушымчалары ярдәмендә ясалган сүзләрне кертәләр [14, б. 97]. М. Корбангалиев белән Р. Газизов рәвешләрнең мәгънә төркемчәләрен тикшергәндә, шулай ук рус грамматикаларына таяналар. Алар урын (*кайда*), вакыт (*бүген*), сәбәп (*юкка*), раслау (*бар*), юклык (*юк, түгел*), икеләнү (*бәлки*), билгеләү (*бераз*), сорау (*ничек*), чикләүче (*гына, генә*) дип аталган мәгънә төркемчәләрен күрсәтәләр. Моннан тыш, галимнәр әлеге сүз төркеменә кергән сүзләрнең җөмләдә төрле хәлләр булып килүен һәм бу үзенчәлекнең рәвешләрне башка сүз төркемнәреннән аерырга ярдәм итүен ассызыклап, беренчеләрдән булып, рәвешләрнең җөмләдәге вазифаларын билгелиләр. Шуны да искәртеп үтәргә кирәк: XX гасыр башында чыккан хезмәтләр арасында бары тик М. Корбангалиев һәм Р. Газизов грамматикасында гына рәвешләргә хас булган чагыштыру дәрәҗәсе турында әйтелә.

Г. Алпаров фикеренчә, «әгәр сыйфатлар исемнәрнең рәвешләре булса, рәвешләр – фигыльләрнең сыйфатлары» [15, б. 55]. Галим рәвешләрнең үзенчәлекле сүз төркеме булуын искәртә һәм, беренчеләрдән булып «рәвеш» (фарсы сүзе) терминын куллана. Ул аларның түбәндәге ясалу юлларын күрсәтә:

1) *-лай, -ләй* кушымчалары белән алмашлыклардан (*алай, болай, шулай, тегеләй, бөтенләй*) ясала;

2) *-лата, -ләтә* кушымчалары ярдәмендә башка сүз төркемнәреннән (*икеләтә, акчалата, көмешләтә, кичләтә, әйберләтә*) ясала;

3) *-тын, -тен, -ын, -ен, -н* кушымчалары ярдәмендә урын-вакыт сүзләреннән (*якынтын, яшертен, кичен*) [15, б. 78] ясала.

Күргәнебезчә, Г. Алпаров рәвешләрне ясалу ысуллары буенча төркемләүгә шактый зур игътибар бирә.

Шул рәвешле XIX гасырдан башлап XX гасыр башларына кадәр татар телендә язылган грамматикаларда рәвеш сүз төркеме рус грамматикаларына нигезләнеп тәкъдим ителә [3, б. 204]. Шул ук вакытта әлеге тел берәмлегенә билгеләмә биргәндә, авторлар әлеге сүзләрнең лексик мәгънәләренә басым ясыйлар. Нигездә, рәвешләр фигыльләр һәм исемнәр алдында килеп, төрле хәлләр функциясен үтәүче сүзләр буларак билгеләнә. Ләкин бу чорда дөнья күргән хезмәтләрдә әлеге сүз төркеменең асылы турында төгәл күзаллаулар чагылыш тапмый, шуңа күрә аларның үзенчәлекләрен билгеләүдә кайбер төгәлсезлекләр күзәтелә. Шуңа күрә рәвешләр арасында башка сүз төркемнәренә караган сүзләр дә (алмашлыклар, модаль сүзләр, кисәкчәләр, бәйлекләр) урын ала, бу лексик берәмлекләрнең татар теленә тәрҗемәләре рус грамматикаларында күрсәтелгән сүзләрнең мәгънәләрен белдерә.

Әкренләп, XX гасырның 30 нчы елларында басылган грамматикаларда мөстәкыйль сүз төркемнәре рәтендә рәвеш тә тотрыклы урын ала башлый [4]. Бу, беренче чиратта, төрки телләрнең тулырак һәм җентекле грамматикалары дөнья күрү белән бәйле. Мәсәлән, тюрколог А.К. Боровков рәвешне «эш-хәлнең яки билгенең билгесе буларак кулланылучы төрләнми торган сүзләр категориясе» дип билгели [16, б. 76]. Галимнең сыйфат-рәвеш мөнәсәбәтенә бәйле фикерләре дә кызыклы. Уйгыр теле дәреслеге авторы рәвешләр һәм сыйфатлар арасында синтаксик чикне генә билгеләргә мөмкин һәм сыйфатлар фигыльнең үзлекләрен, билгеләрен белдергән, ачыклаган очракта синтаксик функцияләре буенча рәвешләргә кучәләр дип ассызыклый. Бу бәхәсле аспект, ягъни әгәр бер үк сүз җөмләдә аергыч вазифасын үтәсә – сыйфат, ә хәл булып килсә – рәвеш дип каралу, гомумән, сыйфат һәм рәвеш сүз төркемнәренең үзара мөнәсәбәтен ачыклау, үз чорында күп галимнәребезнең хезмәтләрендә яктыртыла (Х. Бәдигый, В.Н. Хангилдин, Ф.Ә. Ганиев һ.б.).

Татар телендәге сүз төркемнәре төрки телләр белән аеруча зур уртаклык күрсәтәләр [17, б. 25], шуңа күрә татар телендә сүз төркемләү мәсьәләсен, безнең очракта рәвешнең мөстәкыйль сүз төркеме буларак формалашу үзенчәлекләрен тикшергәндә, төрки телләр белемендә бу мәсьәләгә карата әйтелгән фикерләрне өйрәнү шулай ук зур әһәмияткә ия. Мәсәлән, башкорт теле грамматикасы авторы Н. К. Дмитриев рәвешнең грамматик категория булуын ассызыклый һәм әлеге тел берәмлеге «эшнең, хәрәкәтнең билгесен (фигыльнең) яки билгенең билгесен (сыйфатның) күрсәтә» дип билгели [18, б. 112]. Шул рәвешле, бу сүз төркеменең фигыль һәм сыйфат белән

бәйләнешенә игътибар итә. Моннан тыш, үзенең төрек (1939), кумык (1940), башкорт (1948) теле грамматикаларында Н.К. Дмитриев рәвешләрне формалашып бетмәгән морфологик категория буларак билгеле һәм төрки телләрдә әлеге сүз төркеменең өзлексез тулылана, байый баруын ассызыклый [4].

Бер үк вакытта галим рәвешләрнең исемнәрне, ә сыйфатларның фигыльләрне ачыклап килүен таный: *татарча яза – татарча китап*; *яхшы бала – яхшы укый*. [3, б. 204]. Шуңа бәйле рәвештә, Н.К. Дмитриевнең сыйфат-рәвеш мөнәсәбәте турында әйткән сүзләре кыйммәт: «татар телендәге сүз төркемнәрен анализлау өчен аерым сүз семантикасы хәл итүче элемент булып тора. Бу яктан караганда, мәсәлән, «яхшы» сүзе татар теле өчен бердәм зурлыкны күрсәтә, логик яктан ул атрибут, билге төшенчәсе белән бәйле, шуңа күрә аны бернинди икеләнүләрсез сыйфат сүз төркеме составына кертергә кирәк. Татар теле өчен «яхшы» сүзе, нинди синтаксик функция (хәл яки аергыч) үтәвенә карамастан, морфологик яктан сыйфат булып кала» [18, б. 70-71]. Бер үк сүзне, синтаксик функциясенә карап, бер очракта сыйфат дип, икенче очракта рәвеш дип билгеләүгә каршы чыккан әлеге фикерләр алга таба Д.Г. Тумашева, Ф.Х. Хисамова, Ч.М. Харисова кебек татар галимнәренең хезмәтләрендә дә яктыртыла: «Әгәр дә сүзнең семантикасында билге төсмере көчле булса, аларны аергыч яки хәл булып килүләренә карамастан, сыйфат дип карарга кирәк: *сөйкемле кыз, сөйкемле сөйләшә* һ.б. Мондый очракларны сыйфатларның рәвеш ролендә килүе һәм, киресенчә (*күп кеше, татарча китап* һ.б.) рәвешнең сыйфат ролендә йөрүе дип бәяләү мәсьәләне хәл итүдән ерак тора...» [19, б. 83].

Хакас телендәге рәвешләрне тасвирлап, Н.П. Дыренкова өйрәнелә торган тел берәмлекләренең морфологик яктан исемнәргә, сыйфатларга, саннарга, алмашлыкларга, фигыльләргә якын торуына басым ясый. Ул аерым сүзнең кайсы сүз төркеменә керүен билгеләү өчен сорау куеп карарга һәм сорау сүзенең семантик-грамматик эквивалентлыгына таянырга тәкъдим итә [20].

Якут теле белгече Л.Н. Харитонов фикеренчә исә, «якут телендә рәвешләр семантик, синтаксик һәм морфологик билгеләре буенча барлык башка сүзләрдән ачык аерылып торган сүзләрнең мөстәкыйль төркемен тәшкил итә» [21, б. 5]. Галим искәртеп үткәнчә, сүзнең статусын билгеләү өчен аның мәгънәви, синтаксик һәм морфологик үзлекләренең бердәм җыелмасын карарга кирәк.

А.Н. Кононовның төрек теле грамматикасы китабында да рәвешкә зур урын бирелә. Рәвешне «эш-гамәл, билге һәм предмет билгесен белдерүче, төрләнми торган сүз төркеме» дип билгеләп, галим аның фигыль, сыйфат һәм исем белән бәйләнешен күрсәтә [22, б. 274]. А.Н. Кононов рәвешләрнең 4 мәгънә төркемчәсен билгели: билге, күләм, билге-хәл һәм хәл рәвешләре [22, б. 309]. Әлеге хезмәттә рәвешләрнең ясалыш ысуллары анализлана, бигрәк тә конверсия күренешен тасвирлауга зур игътибар бирелә.

Бүгенге көндә рәвеш – «эш, хәл билгеләренең, сирәгрәк предмет һәм затларның процесска бәйле булмаган билгеләрен белдерә торган сүз төркеме» [23, б. 318] буларак билгеләнә, лексик-грамматик билгеләре буенча билге һәм хәл рәвешләренә бүленә. Билге рәвешләренә эш-хәлнең үтәлү рәвешен белдергән рәвешләр (*аягүрә, тын, берьюлы*) һәм күләм-чама рәвешләре (*бик, шактый, күп*), ә хәл рәвешләренә урын (*ерак, югары, ары*), вакыт (*хәзер, бүген, көндез*), сәбәп-максат (*юри, тикмәгә, заяга*) рәвешләре кертелә [23, б. 320]. Лексик-семантик мәгънәләре буенча рәвешләр сыйфатларга якын, чөнки икесе дә билге төшенчәсе белән бәйле. Морфологик яктан рәвеш төрләнми торган сүз төркеме, бары тик кайбер рәвешләр генә дәрәҗә формаларын ала. Синтаксик яктан рәвешләр күбрәк фигыльне, сыйфатны яки башка бер рәвешне ачыклап, хәл функциясендә киләләр. Мәсәлән: *Яңгыр* ***сирәк*** *сибәләп кенә торды да, туктап тын алгач,* ***чиләкләп*** *ора башлады. (М. Хуҗин).* ***Гәрәбәдәй*** *сап-сары чикләвек аның учына тәгәрәп төште. (Ф. Шәфигуллин). Элек Илсөяр бу тауга менгәнен сизми дә кала иде, бу юлы* ***бигрәк*** *озак тоелды (Г. Гобәй.)* Кайбер рәвешләр исә исемне ачыклап, аергыч функциясендә дә киләләр. Мәсәлән:

Җырлар түгел, җилләр җитә алмас
Ерак *җирдә күлмәк иясе. (М. Җәлил).*

Аерым очракларда әлеге тел берәмлеге җөмләдә хәбәр булып килергә дә мөмкин. Мәсәлән: *Зирәк һәр җирдә кирәк, тик чын зирәк* ***бик сирәк*** *(мәкаль).* Санап кителгән әлеге үзенчәлекләр (лексик-семантик, морфологик һәм синтаксик) рәвешнең мөстәкыйль сүз төркеме булуын раслый.

Төп нәтиҗәләр

Шул рәвешле, без XIX гасыр башыннан алып, бүгенге көнгә кадәр басылган грамматикаларда рәвешләрнең өйрәнелү тарихына кыскача күзәтү ясап чыктык. Бу сүз төркемен тикшерүгә галимнәр төрлечә якын килгәннәр. Грамматикаларда рәвешләр турында мәгълүмат биргәндә, шактый гына бәхәсле фикерләр күзәтелә. XIX-XX гасыр башында рәвешләр сыйфат, кайвакыт хәл фигыль һәм ярдәмче сүз төркемнәре составында карала. Кайбер галимнәребез рәвеш белән сыйфат, хәл фигыль, ярдәмче сүз төркемнәре арасында чикне билгеләүдә XX гасырның урталарына кадәр шактый зур кыенлыклар кичерәләр. Ә инде бу чордан соң дөнья күргән грамматикаларда рәвешләрне тасвирлауда бертөрлелек саклана башлый [24, б. 156; 25, б. 282]. Алар лексик мәгънәләреннән, морфологик билгеләреннән һәм синтаксик вазифаларыннан чыгып билгеләнәләр.

Әдәбият

1. Султанбаева Х. В. К проблеме частей речи в языках различного типологического строя // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2019; 2: 12-18. DOI: 10.29025/2079-6021-2019-2-12-18.
2. Gafarova V. R., Galiullina G. R Tatar language non-derivative verbs in historical perspective // Journal of Language and Literature. – Volume 6, Issue 2, 1 May 2015, Pages 128–131.
3. Харисова Ч.М., Шакирова Г.Р. Наречие в исторической структуре частей речи в татарском и других тюркских языках // Филологические науки: Вопросы теории и практики. Часть 2. Тамбов. – № 6 (60). – 2016. С. 203–206.
4. Шакирова Г. Р. Наречие в татарском языке: лингводидактический аспект / Г. Р. Шакирова. – Казань: Отечество, 2017. 172 с.
5. Гиганов И. Грамматика татарского языка. СПб.: Импер. акад. наук, 1801. 264 с.
6. Троянский А. Краткая татарская грамматика в пользу учащегося юношества, сочиненная Казанской Академии Учителем татарского языка священником А. Троянским / А. Троянский – СПб., 1814. 200 с.
7. Троянский А. Краткая татарская грамматика священника А. Троянского. Казань: Тип. Коковиной, 1860. 234 с.
8. Казем-Бек А. Грамматика турецко-татарского языка, составленная ординарным Профессором Мирзою Александром Казем-Беком / А. Казем-Бек. – Казань: Университетская типография, 1839. 524 с.
9. Махмудов М. Г. Практическое руководство к изучению татарского языка, сост. старшим учителем 2-ой Казанской гимназии Махмудовым / М. Г. Махмудов. – Казань, 1857. 255 с.
10. Насыри К. Краткая татарская грамматика, изложенная в примерах / К. Насыри. – Казань: Университетская тип., 1860. – 80 с.
11. Грамматика алтайского языка, составленная членами Алтайской миссии. – Казань: Университетская тип., 1869. 300 с.
12. Насыйри К. Әнмүзәҗ. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1975. 213 б.
13. Нугайбәк Г. Төрлек / Г. Нугайбәк. – Казань: Лито-тип. И.Н. Харитонова, 1911. 80 б.
14. Курбангалиев М. Х., Газизов Р. С. Опыт краткой практической систематической грамматики татарского языка: часть I. Фонетика и морфология / М. Х. Курбангалиев, Р. С. Газизов. – Казань: Государственное издательство ТССР, 1925. 104 с.
15. Алпаров Г. Х. Шәкли нигезендә татар грамматикасы (Телебезне гыйльми тикшерү юлында бер тәҗрибә). Казан: Татар. дәүл. нәшр., 1926. 164 б.
16. Боровков А. К. Учебник уйгурского языка. Л.: Изд-во Лен. вост. ин-та, 1935. 248 с.
17. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфологиясе. – Казан: Казан университеты нәшр., 1978. 221 б.
18. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. – Л.: Изд-во АПН СССР, 1948. 276 с.
19. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан: КДУ нәшр., 1964.
20. Дыренкова Н. П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология. Абакан: Хакоблнациздат, 1948. 124 с.
21. Харитонов Л. Н. Неизменяемые слова в якутском языке. Якутск: Якут. изд-во, 1943. 84 с.
22. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1956. 569 с.
23. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев. –Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2016 – Т. II. 432 б.
24. Харисова Ч. М. Татар телендә сүзләрне төркемләү принциплары // Millimədəniət. Qazan: Afyonkarahisar, 2014. B. 155-157.
25. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: Югары уку йортлары өчен дәреслек / Ф. М. Хисамова. – Казан: Мәгариф, 2006. 335 б.

ИЗУЧЕНИЕ НАРЕЧИЯ В ДИАХРОНИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ В ТАТАРСКОМ И ДРУГИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Гульнара Расиховна Шакирова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
shakirova25@mail.ru.

Статья посвящена изучению наречия в диахроническом аспекте в татарском и других тюркских языках. На протяжении всей истории развития тюркского языкознания эта группа слов всегда привлекала внимание ученых. В татарском языке наречия начали изучаться в начале XIX века. В статье рассматриваются различные подходы, принципы и положения, содержащиеся в трудах известных лингвистов татарского и других тюркских языков: Г. Алпарова, И. Гиганова, Н. К. Дмитриева, А. Казем-Бека, А. Н. Кононова, К. Насыйри, Г. Нугайбека, А. Троянского и других. Освещаются проблемы, связанные с формированием наречия как самостоятельной части речи, его лексико-семантических групп. Наречия в татарском и других тюркских языках не дифференцированы от других частей речи какими-либо специфическими показателями, кроме словообразующих аффиксов. Следовательно, актуальной является системная характеристика наречия. В статье была предпринята попытка систематизировать теоретический материал по этому вопросу.

Ключевые слова: татарский язык, самостоятельная часть речи, диахронический аспект, наречие, языкознание, морфология